



PARLAMENTER DİPLOMASİ EKSENİNDE BÖLGESEL BİR BÜTÜNLEŞME HAMLESİ: TÜRKPA

Ahmet ÖZKAN¹

ÖZET

Günümüz dünyasında devletlerin küresel ya da bölgesel düzeyde bir araya gelerek birliklilik oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu birliklilikler kimi zaman ekonomik kimi zaman kültürel kimi zaman askerî kimi zaman da siyasi birliklilikler olarak tezahür etmektedir. Özellikle 1991 yılında SSCB'nin dağılması ile birlikte Orta Asya'da ortaya çıkan bağımsız Türk cumhuriyetleri ile temasa geçen ve ilişkileri geliştirme gayreti gösteren Türkiye, 90'lı yıllarda TİKA ve TÜRKSOY gibi kuruluşlarla bölge ülkeleri ve halkları ile etkileşim içerisine girme gayreti göstermiştir. Aynı şekilde bölgede ihdas edilen bağımsız cumhuriyetlerin de Türkiye'ye karşı göstermiş olduğu teveccüh 2008 yılına gelindiğinde TÜRKPA'nın kuruluşuna vesile olmuştur. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın 2008 yılında bir araya gelerek kurduğu TÜRKPA, ilişkilerin her platformda geliştirildiğinin bir göstergesi olmuştur. Nitekim bu çalışma parlamenter diplomasi çerçevesinde bölgesel bir bütünleşme hamlesi olarak ön plana çıkan TÜRKPA'nın oluşumu, kurumsal yapısı ve üye ülkelerin parlamenter sistem görünümleri çerçevesinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: TÜRKPA, Parlamenter Diplomasi, Dış politika, Bölgesel bütünleşme.

A REGIONAL INTEGRATION INITIATIVE ON AXIS OF PARLIAMENTARY DIPLOMACY: TURKPA

ABSTRACT

In today's world, it is possible to say that states come together at the global or regional level and form unions. These unions are sometimes economic, sometimes cultural, sometimes military and sometimes political. Especially with the dissolution of the USSR in 1991, Turkey contacted the independent Turkic republics that emerged in Central Asia and made efforts to develop relations with them. In the 90s, Turkey made efforts to interact with the countries and peoples of the region through organizations such as TİKA and TÜRKSOY. Likewise, the favor shown towards Turkey by the independent republics in the region led to the establishment of TURKPA in 2008. TURKPA, which was established by Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan and Kyrgyzstan in 2008, has been an indicator of the development of relations on every platform. As a matter of fact, this study will examine the formation of TURKPA, which has come to the forefront as a regional integration move within the framework of parliamentary diplomacy, within the framework of its institutional structure and the parliamentary system views of the member countries.

Key Words: TURKPA, Parliamentary diplomacy, Foreign policy, Regional integration.

¹ Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu, Hukuk Bölümü, ozkan.a@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9716-2687

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde yaşanan gelişmeler sadece bireyler ya da topluluklar arasındaki ilişkileri değil devletler arasındaki ilişkilerin de şeklini ve tarzını değiştirmiştir. Devletlerin birbirleri ile kurdukları etkileşimler ülkelerin yönetim yapılarına göre şekillenirken, devlet mefhumunda görülen değişimler uluslararası ilişkilere de doğrudan etki etmiştir. 1648 Vestfalya Barışı ile birlikte modern devletlerin ortaya çıkması 1789 Fransız İhtilali ile birlikte ulus devletlerin görünürlik kazanarak dünya sistemi içerisinde ağırlık kazanması ve benzeri gelişmeler devletlerin birbirleri ile olan münasebetlerini doğrudan etkilemiştir. Özellikle 20. yüzyılda vuku bulan dünya savaşları ve silahlanma yarışı dünya üzerindeki milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine ve pek çok devletin ya da imparatorluğun yeniden dönüşüm yaşamasına sebebiyet vermiştir.

Nitekim devletlerin birbirleri ile olan münasebetleri I. Dünya Savaşı'na kadar *eski diplomasi* olarak adlandırılırken; I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmeler - uluslararası cemiyetlerin ve birlikteliklerin ihdas edilme gayreti - *yeni diplomasi* olarak adlandırılan yöntemleri ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda devletlerin dış politika kullanım araçları arasında önemli bir yer tutan diplomasi mefumu, zaman içerisinde dönüşmüş ve pek çok farklı türünün ortaya çıkmasıyla birlikte de geniş bir kullanım alanına kavuşmuştur.² Ortaya çıkan bu türler arasında çalışmamız kapsamında en çok dikkat çeken *parlamentar diplomasi* olmuştur. Dünya üzerindeki çeşitli bölgelerde devletlerin bir araya gelerek oluşturmuş oldukları parlamenter birliktelikler, birlikteliğe üye olan devletler açısından birer bütünleşme anlamı taşımıştır. Tabii ki burada kastedilen topyekûn bir bütünleşme değil, bölgesel ya da küresel düzeyde parlamentolar düzeyinde bir birlikteliktir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan ve 1991 yılına kadar devam eden Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu bir görünüme sahip olan küresel sistem, Türkiye'yi komünist Sovyet tehdidi altında bırakmış ve Türkiye'nin dış politikadaki tutumunu şekillendirmiştir. Ancak 1991 yılında SSCB'nin iflasını ilan ederek dağılmasıyla birlikte sona eren iki kutuplu dünya, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya politikalarını yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. 1990'lı yıllarda çeşitli organizasyonlarla bölge ile ilişkilerini geliştiren Türkiye, 2008 yılına geldiğinde Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan ile her alanda geliştirmeye çalıştığı ilişkileri parlamenter diplomasiyi etkin kılarak daha da güçlendirmiştir. Bu çerçevede bahsi geçen ülkeler tarafından parlamenter diplomasinin etkin hale getirilmesi - Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi'nin ihdas edilmesi - aynı zamanda bölgesel bir bütünleşme hamlesi anlamına gelmiştir. Zira bahsi geçen ülkelerin birbirleriyle geliştirdiği ilişkiler ve kurdukları birliktelikler gerek parça parça gerekse de bir bütün olarak değerlendirildiğinde bölgesel bütünleşmeye katkı sunmaktadır.

1. PARLAMENTER DİPLOMASİ VE BÖLGESEL BÜTÜNLEŞME

Bir devletin diğer devletlere ya da devletler grubuna veya bir bölgeye yönelik izlediği siyasal tutuma *dış politika* (foreign policy) denir. Devletin resmî organları tarafından yürütülen dış politika; diplomasi, savaş, ekonomik yöntemler ve propaganda başta olmak üzere çeşitli araçlarla idame ettirilir. Bir devletin dış politika alanında aldığı kararları uygulamak için kullandığı en yaygın araç diplomasi ve diplomasinin işletilmesinde pek çok farklı yöntem vardır. Özellikle “Açık Diplomasi (Open Diplomacy, Geçici Diplomasi (Ad-Hoc Diplomacy) – Sürekli Diplomasi (Permanent Diplomacy), Kamu Diplomasisi (Public Diplomacy), Gizli Diplomasi (Secret Diplomacy) – Kapalı Diplomasi (Closed Diplomacy), Zorlayıcı Diplomasi (Coercive Diplomacy), Konferans Diplomasisi (Conference

² Eski ve yeni diplomasi arasındaki ayrıma ilişkin bir sonraki bölümde Tuncer'e yapılan atıfla ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Diplomacy), İkili Diplomasi (Bilateral Diplomacy), Çok Taraflı Diplomasi (Multilateral Diplomacy), Zirve Diplomasisi (Summit Diplomacy), Üçüncü Taraf Diplomasisi (Third-Party Diplomacy), Mekik Diplomasisi (Shuttle Diplomacy), Önleyici Diplomasi (Preventive Diplomacy), Küresel Diplomasi (Global Diplomacy), Kültürel Diplomasi (Cultural Diplomacy), Katışık Diplomasi (Catalytic Diplomacy), İnsani Diplomasi (Humanitarian Diplomacy), Sessiz Diplomasi (Silent Diplomacy), Arabuluculuk Diplomasisi (Mediation Diplomacy), Sert Diplomasi (Hard Diplomacy) ve Parlamenter Diplomasi (Parliamentary Diplomacy) sık uygulanan diplomasi türleri arasındadır³ (Özdal & Karaca, 2020: 25-66).

Hiç kuşkusuz diplomasi; din, dil, ırk, gelenekler ve görenekler açısından birbirinden çok farklı topluluklar arasında ilişki kurmaya yarayan araçların başında gelmektedir. Nitekim küresel ve bölgesel düzeyde devletlerin ve toplulukların kaderi çoğu zaman yürütülen diplomasi ile şekillenmiştir. Devletler arasında tesis edilen diplomatik ilişkiler ve bu ilişkiler sonucunda şekillenen askerî, sosyal, kültürel ve ekonomik çıktılar milyonlarca insanın hayatını etkileyen bir kapasiteye sahiptir. Bu sebeple devletler arası ilişkileri yürütmeye ve uluslararası uyuşmazlıkları çözmeye uygulanacak olan diplomasi yöntemi ve bu yöntemin sağlıklı işlemesi oldukça mühimdir. Tam da bu noktada diplomasi kavramının tarihsel süreç içerisindeki dönüşümünü anlamak önemlidir. Zira on altıncı, on yedinci, on sekizinci ve hatta on dokuzuncu yüzyılda diplomasi büyük ölçüde hükümdarlar eliyle yürütülmüş ve izlenen dış politika ve diplomasi kamuoyuna kapalı bir şekilde tesis edilmiştir. Ancak dünya üzerindeki yaşanan gelişmelere bağlı olarak yürütülen diplomasi yöntemi farklılaşmaya başlamıştır. I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde hayata geçirilen diplomasi, literatürde kendisine *eski diplomasi* olarak yer bulmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında ABD Başkanı Woodrow Wilson'un dile getirdiği "açık diplomasi" kavramı ile birlikte yeni bir diplomasi yöntemi ortaya çıkmış ve ortaya çıkan bu yöntem *yeni diplomasi* ya da *parlamenter diplomasi* olarak adlandırılmıştır (Tuncer, 1982: 251-253).

Esasında ilk kez ABD'nin eski Dışişleri Bakanı Dean Rusk tarafından Birleşmiş Milletler organlarının karar alma süreçleri ile ulusal meclislerin karar alma süreçleri arasındaki benzerliği vurgulamak amacıyla kullanılan "Parlamenter Diplomasi" kavramı diplomasi yöntem ve araçları açısından önemli bir noktadadır. Zira Rusk, Parlamenter Diplomasi'nin dört temel özelliğe sahip çok taraflı diplomasi türü olduğuna dikkat çekmiştir. Parlamenter Diplomasi'nin sahip olduğu dört temel özellik şu şekildedir ve kapsamı itibarıyla çok taraflı diplomasiden daha fazlasını ihtiva etmektedir (Özdal & Karaca, 2020: 62):

- *Kararların çoğunluk esasına göre alınması,*
- *Düzenli ve açık tartışmaların olması,*
- *Tartışma sürecinin tabii olduğu usul kurallarının bulunması,*
- *Uluslararası örgütlerin gündemlerinin ve çıkarlarının geleneksel çok taraflı konferanslarda görüşülen gündem ve çıkarlardan daha kapsamlı olması.*

Dolayısıyla uluslararası ilişkilerin gelişmesi ve küreselleşme ile birlikte devletler arasındaki münasebetlerin yoğunlaşması devlet dışı aktörlerin sınır ötesi iş birliklere gitmesine neden olmuştur.

³ Bunların yanı sıra Avrosantrizm Diplomasisi (Euro Centric Diplomacy), Dijital Diplomasi (Digital Diplomacy), Ekonomik Diplomasisi (Economic Diplomacy), Enerji Diplomasisi (Enerji Diplomacy), Ganbot Diplomasisi (Gunboat Diplomacy), Gastrodiplomasi (Gastrodiplomacy), Göç Diplomasisi (Migration Diplomacy), Hidrodiplomasi (Hydro-Diplomacy), İkinci Kulvar Diplomasisi (Track-2 Diplomacy), İri Sopa Diplomasisi (Big Stick Diplomacy), Jakoben Diplomasi (Jacoben Diplomacy), Maske Diplomasisi (Mask Diplomacy), Panda Diplomasisi (Panda Diplomacy), Ping Pong Diplomasisi (Ping Pong Diplomacy), Spor Diplomasisi (Sport Diplomacy), Şehir Diplomasisi (City Diplomacy), Ticaret Diplomasisi (Trade Diplomacy) ve Vekâlet Diplomasisi (Proxy Diplomacy) olmak üzere bazı özel diplomasi türleri de mevcuttur (Özdal & Karaca, 2020: 66-82).

Gerçekleştirilen bu sınır ötesi iş birlikler zamanla bu ilişkilerin kurumsallaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu kurumsallaşmalar zaman içerisinde uluslararası kuruluşların ortaya çıkmasına vesile olmuştur (Erdoğan, 2014: 5-8). Bu kuruluşlardan belki de en önemlisi dünya ölçeğinde parlamentolar arasında ihdas edilen ve uluslararası bir siyasal örgütlenme olarak tezahür eden, devletlerin yasama organı temsilcilerinin bir araya gelerek müzakere olanaklarını artırma girişimlerinin bir sonucu olarak inşa edilen Parlamentolar Arası Birlik (Inter Parliamentary Union – IPU) olmuştur. Toplulukların iş birliğini ve küresel barışı amaç edinen IPU; siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve çevreye ilişkin sorunlara çözüm bulma gayreti göstermiştir (Sönmezoğlu, 2017: 466). Günümüzde dünyada bulunan toplam 193 ülke parlamentosundan 179 ülkenin parlamentosu IPU'ya üye durumundadır. Ayrıca bölgesel olarak inşa edilen on dört parlamenter birlik Parlamentolar Arası Birlik'e üyedir (ipu.org, 2023).

Bu uluslararası kuruluşlardan bir tanesi de bölgesel düzeyde ön plana çıkan ve parlamentolar arası iş birliğine örnek olarak verebileceğimiz Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi'dir. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra parlamenter asamblelerin sayısı artmaya başlamış ve iki kutuplu dünyanın sona erdiği SSCB'nin dağılması sonrasında ise büyük bir sıçrama göstermiştir.⁴ Kurulan bu asambleler parlamentolar arasındaki karşılıklı iş birliğine ve görüş alışverişine fırsat sunmasının yanı sıra hükümetler açısından dış politik bir strateji aracı olarak da kullanılmıştır (Erdoğan, 2014: 5-8). Parlamenter diplomasinin etkin bir görünüm kazanması aynı zamanda bölgesel bütünleşmeye katkı sağlamakta ve bu minvalde *bölgesel bütünleşme* kavramını ön plana çıkarmaktadır.⁵ Devletlerin bölgesel düzeyde sürdürdükleri bütünleşme hareketleri, belirli bir coğrafi bölgede yaşayan farklı ülkelerin birlik oluşturma süreçlerini kapsamakta ve bu ülkelerin karşılıklı ilişkilerini güçlendirmektedir. Nitekim bölgesel bütünleşme, siyasal ve ekonomik hayat başta olmak üzere yaşamın tüm alanlarını kapsayıcı bir yapıya sahiptir (Sönmezoğlu, 2017: 79-81).

Tablo 1: Bütünleşmede Ön Plana Çıkan Parametreler

Birlik Boyutu	Birlik Düzeyi	Birlik Biçimi	Yakınlaşma Derecesi
Ekonomik	Değer, beklenti ve ideolojilerde ortaklık	Gümrük Birliği, Ortak Pazar, Ekonomik – Mali Bütünleşme	İşbirliği (Cooperation)
Siyasal	Uygulamalarda ortaklık	Siyasal Bütünleşme	Eşgüdüm (Coordination)
Sosyal	Normlarda ortaklık	Sosyal Bütünleşme	Uyumlaştırma (Harmonisation)
Askerî	Karar alma ve siyasal kurumlarda ortaklık	Siyasal Birlik	Birleşme (Unification)

Kaynak: (Dedeoğlu, 2015: 192).

Nitekim ilgili tablo çerçevesinde bütünleşmenin kapsamı değerlendirildiğinde birliklerin boyutu, düzeyi ve biçimi yakınlaşma derecesini tayin eden önemli parametreler olarak ön plana çıkmaktadır. Bu

⁴ Zira Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte diplomasinin içeriği kadar uygulayıcıları ve yöntemleri de genişlemeye başlamıştır. Devlet merkezli yürütülen diplomasinin tarafları arasına bireyler, STK'lar, yerel yönetimler gibi pek çok aktör dahil olmuştur (Purtaş, 2013: 3-4).

⁵ Ancak unutulmamalıdır ki uluslararası ilişkilerde *bütünleşme* kavramı birçok durumu ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kavram kimi zaman ulusal bütünleşme süreçlerini, kimi zaman küresel bütünleşme aşamalarını kimi zaman da bölgesel bütünleşme safhaları için kullanılmaktadır (Dedeoğlu, 2015: 79-81). Ancak Dedeoğlu'nun aktarımla salt *bütünleşme* kavramı Latince kökeni "*integratio*" olan yeniden ele alma ve gelişme, yenileme ve evrilme anlamlarında kullanılmıştır. 1620 yılında ilk kez sözlüklere *integration* olarak girdiğinde ise, birbirinden bağımsız parçaların bir bütün haline getirilmesi, birleştirilmesi olarak tanımlanmıştır (Machlup, 1978: 61).

bağlamda tesis edilen ve bölgesel bir bütünleşme hamlesi olarak ön plana çıkan Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi, yukarıdaki tabloda yer almayan, üye devletlerin yasama organlarının bir araya gelmesiyle tesis edilmiş bir organizasyondur. Bu bağlamda TÜRKPA bünyesinde tesis edilen komisyonlar tablo içerisinde spesifik olarak yer almayan ancak çevreden, hukuka, insani ilişkilerden uluslararası ilişkilere pek çok alanda komisyonları marifetiyle ortak politikalar geliştirme gayreti göstermektedir. Bu bağlamda TÜRKPA'nın oluşumunu, kurumsal yapısını ve dış politik yaklaşımını inceleyelim.

2. TÜRKPA'NIN OLUŞUMU, KURUMSAL YAPISI VE DIŞ POLİTİK YAKLAŞIMI

21 Kasım 2008'de İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye parlamento başkanlarının bir araya gelerek imzalamış oldukları anlaşmayla kurulan Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi⁶ (TÜRKPA), ilk genel kurulunu 29 Eylül 2009'da Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yapmıştır. Bakü'de yapılan bu toplantıda TÜRKPA'nın içtüzüğü, sekretarya yönetmeliği ve Bakü Beyannamesi kabul edilmiştir (turk-pa.org, 2023). 2008 yılında imza altına alınan "Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi İstanbul Anlaşması" on dört madde olarak oluşturulmuştur. Bu anlaşma Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi adına Oktay Asadov, Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu adına Muhammet Kopeyev, Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Keneşi adına Aytibay Tagayev ve Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Köksal Toptan tarafından imzalanmıştır. İlgili anlaşmanın ilk maddesi tarafları parlamentolar arası iş birliğini geliştirmek ve genişletmek amacıyla Asamble'yi bir danışma organı olarak tesis edeceği hükmüne yer vermiştir. Anlaşmanın ikinci maddesi ise Asambelenin görevlerine yer vermiş ve bu görevleri şu şekilde sıralamıştır (TÜRKPA, 2008):

- *Parlamentolar arası işbirliğini geliştirir;*
- *Türk Dili Konuşan Ülkelerin kültürel mirasının ve tarih, sanat, edebiyat ve diğer alanlardaki ortak değerlerinin korunması ve gelecek nesillere aktarılması konusu da dahil olmak üzere, ulusal mevzuatların yakınlaştırılması konusunda tavsiye kararları alır;*
- *Siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel ve insani konuları müzakere eder;*
- *Taraflar arasında hukuki ve diğer konularda bilgi alışverişinde bulunur;*
- *Gerektiği takdirde milletvekilleri ile parlamento görevlilerinden oluşan çalışma grupları kurar;*
- *Tarafların milletvekilleri ve parlamento görevlilerinin karşılıklı ziyaretlerinin gerçekleştirilmesinde iş birliği sağlar;*
- *Asambelenin çalışma kurallarını ve faaliyetlerini belirleyen diğer düzenleyici belgeleri, kendi logosu ve simgeleri kabul eder.*

Asamble tarafından alınacak kararların "Bildiri, Çağrı ve Tavsiye" biçimlerinde olması gerektiği ve bu kararların oybirliği ile alınması gerektiği ilgili anlaşmanın üçüncü maddesinde kayıt altına alınmıştır. Dördüncü maddede tarafların eşit haklara sahip olduğu ifade edilmekte ve asambelenin tarafların delegasyonlarından oluşacağı belirtilmektedir. Bahsi geçen bu delegasyonlara taraf meclis başkanlarının başkanlık edeceği ve bu delegasyonların yedişer milletvekilinden oluşacağı ifade edilmiştir. Anlaşmanın diğer maddelerinde ise bu anlaşmanın süresiz olarak imzalandığı, tarafların bu anlaşmadan nasıl çekilebilecekleri, Asambelenin toplantıların hangi aralıklarla yapılacağı, Asambelenin

⁶ Kurulduğu zaman diliminde ismi "Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi" olan kuruluş sonrasında "Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi" adını almıştır.

çalışma dilleri, sekretaryasının yapısının ve faaliyetlerinin Asamble Konseyi tarafından onaylanan Sekretarya Yönetmeliğince belirleneceği yer almıştır (TÜRKPA, 2008). Ayrıca 29 Eylül 2009'da Bakü'de gerçekleştirilen genel kurulda kabul edilen beyannameye bağlı olarak 30 Mart 2010 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Hükûmeti ile Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi Sekreterliği (TÜRKPA Sekretaryası) arasında Ev Sahibi Ülke Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile TÜRKPA Sekreterliği'nin Bakü'de kurulması kabul edilmiştir.⁷

Türk Devletleri Teşkilatı Parlamenter Asamblesi bünyesinde dört daimi komisyona sahiptir. Bu daimi komisyonlar şu şekildedir (turk-pa.org, 2023):

- *Hukuk İşleri ve Uluslararası İlişkiler Komisyonu*
- *Sosyal, Kültürel ve İnsani Meseleler Komisyonu*
- *Ekonomik İşbirliği Komisyonu*
- *Çevre, Doğal Kaynaklar ve Sağlığın Korunması Komisyonu*

Bahsi geçen bu dört komisyonun her biri; birisi başkan, birisi başkan yardımcısı olmak üzere toplam yedi kişiden oluşmaktadır. Her bir komisyonun bir de sekretaryası bulunmaktadır. 2023 Mayıs itibarıyla Hukuk İşleri ve Uluslararası İlişkiler Komisyonu Başkanlığı⁸ Türkiye; Sosyal, Kültürel ve İnsani Meseleler Komisyonu Başkanlığı⁹ Kırgızistan; Ekonomik İşbirliği Komisyonu Başkanlığı¹⁰ Kazakistan ve Çevre, Doğal Kaynaklar ve Sağlığın Korunması Komisyonu Başkanlığı¹¹ Azerbaycan tarafından yürütülmektedir. Bu komisyonlar Sağlığın Korunması Komisyonu dışında Asamble kurulduğu günden bu zamana toplamda on kez toplantı gerçekleştirmiştir. Her bir toplantı bölgesel ve küresel meseleler başta olmak üzere komisyonların alanlarına ilişkin konuları masaya yatırmışlardır (turk-pa.org, 2023).

Kurulduğu günden bugüne on iki defa genel kurul toplantısı gerçekleştiren TÜRKPA, düzenlenen her bir kuruldun sonra deklarasyon yayınlamıştır.¹² İlk genel kurul toplantısını 29 Eylül 2009 tarihinde Azerbaycan'da gerçekleştiren asamble, Bakü Bildirgesi ile ön plana çıkan şu amaca dikkat çekmiştir: *“Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi, parlamentolar arası işbirliğinin niteliksel olarak yeni bir adımı olan parlamenter diplomasi yoluyla devletler arasındaki siyasi diyalogun daha da gelişmesine yardımcı olmayı ve kalkınma ile bölgesel ve küresel güvenliğin korunmasını amaçlayan çeşitli inisiyatiflerin uygulanması için elverişli bir siyasi alan yaratmayı amaçlamaktadır”*. İkinci genel kurul toplantısını 28 Nisan 2011 tarihinde Kazakistan'da gerçekleştiren asamble, toplantı sonrasında Astana Bildirgesini yayınlamış ve bu bildirmede TÜRKPA'nın TÜRKSOY, Türk Keneşi, Türk Akademisi ve Aksakallılar Konseyi ile etkin bir etkileşimde bulunması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Yine aynı bildirmede ön plana çıkan başka bir husus Kazakistan'ın 2012 yılında devralacağı İslam Konferansı Teşkilatı Dışişleri Bakanları Konseyi Başkanlığının memnuniyetle karşılanacağı yönündeki vurgudur. Bu açıklama ile birlikte uluslararası alanda yaşanan gelişmelerin takip edildiğinin gösterilmesi ayrıca önemlidir. Üçüncü genel kurul toplantısını 15 Haziran 2012'de Kırgızistan'da yapan

⁷ İmza altına alınan anlaşmanın tamamına ulaşmak için bkz. <https://turk-pa.org/agreement/2>

⁸ İlgili komisyonun üyelerine ve gerçekleştirmiş oldukları toplantıların ayrıntılarına ilişkin bkz. <https://turk-pa.org/commission/1-commission-on-legal-affairs-and-international-relations>

⁹ İlgili komisyonun üyelerine ve gerçekleştirmiş oldukları toplantıların ayrıntılarına ilişkin bkz. <https://turk-pa.org/commission/2-commission-on-social-cultural-and-humanitarian-affairs>

¹⁰ İlgili komisyonun üyelerine ve gerçekleştirmiş oldukları toplantıların ayrıntılarına ilişkin bkz. <https://turk-pa.org/commission/3-commission-on-economic-cooperation>

¹¹ İlgili komisyonun üyelerine ve gerçekleştirmiş oldukları toplantıların ayrıntılarına ilişkin bkz. <https://turk-pa.org/commission/4-commission-on-environment-natural-resources-and-health-protection>

¹² Bahsi geçen on iki genel kurul toplantısı sonrasında yayımlanan deklarasyonların tamamına ve tam metinlerine ulaşmak için bkz. <https://turk-pa.org/declaration/all>

asamble, genel kurul sonrası Bişkek Bildirgesi'ni yayınlamış ve bu bildirmede Kıbrıs'ta devam eden BM destekli uzlaşma sürecinin başarıya ulaşması noktasında desteğini açıklaması ön plana çıkmıştır. Ayrıca bu bildirmede Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun çözülmesinin bölgesel barışa ve istikrara sunacağı katkılara değinilmesi önemlidir. Dördüncü genel kurul toplantısını Türkiye'de gerçekleştiren asamble, toplantı sonrasında Ankara Bildirgesi'ni yayınlamış ve bu deklarasyonda Kıbrıs ve Dağlık Karabağ için bir önceki deklarasyondaki yaklaşımın korunduğu ön plana çıkartılmıştır. Özellikle bu bildirmede ön plana çıkan bir başka konu uluslararası terörizm başta olmak üzere, ulusal ve bölgesel terör faaliyetlerine ilişkin net bir duruş sergilemiş ve üye ülkelerin dış politikadaki terörle mücadeleye ilişkin duruşları kayıt altına alınmıştır. Asamble beşinci genel kurul toplantısını Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de gerçekleştirmiş ve bu toplantıda Ankara Bildirgesi'nde yer alan / ön plana çıkan konulara vurgu yapılmıştır. Altıncı genel kurul toplantısını Kazakistan'da gerçekleştiren asamble, yapılan toplantı sonrasında 4 Aralık 2015 tarihli deklarasyonda bugüne kadar ilan edilen deklarasyondaki çoğu konuya ayrıntılı bir şekilde değinmiş ve kapsamlı bir metin ortaya koymuştur (turk-pa.org/declaration, 2023).

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te gerçekleştirilen yedinci genel kurul sonrası yayınlanan 8 Aralık 2017 tarihli Ala-Arça Bildirgesi'nde ön plana çıkan hususların başında Türkiye'de yaşanan 15 Temmuz darbe girişimine yönelik sergilenen karşı tutum gelmiştir. Ayrıca bu deklarasyonla Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan ve Kırgızistan, Kudüs'te yaşanan gelişmelere bağlı olarak Kudüs'ün yasal statüsü hakkında Birleşmiş Milletler (BM) kararlarında belirtildiği şekliyle korunmasına destek vermiştir. TÜRKPA'nın sekizinci genel kurulu ilk defa üye ülkelerin başkentlerinden birinde gerçekleşmemesi açısından önemlidir. Türkiye'nin metropol şehirlerinden birisi olan İzmir'de 21 Kasım 2018'de gerçekleşen toplantı sonrasında yayınlanan bildirmede uluslararası gelişmeler ve üye ülkelerin dış politikalarına yönelik Kıbrıs ile Dağlık Karabağ meselesine ilişkin tutum net bir şekilde ortaya konmuş ve terörizmle mücadelede kararlılık vurgusu yapılmıştır. 18 Aralık 2019 tarihinde Bakü'de gerçekleştirilen dokuzuncu genel kurul toplantısı sonrası yayınlanan Bakü Deklarasyonu, asamble üyeleri arasındaki ilişkilerin daha fazla artırılması ve daha fazla iş birliği konusunda yapılan vurgularla ön plana çıkmıştır. Ayrıca bu deklarasyon oldukça kapsamlı ve geniş bir görünüme sahip olmakla birlikte pek çok konuya değinmiştir. 28 Eylül 2021'de Türk dünyasının manevi başkenti olarak kabul edilen Türkistan'da gerçekleştirilen TÜRKPA onuncu genel kurulu toplantısı sonuç deklarasyonu bugüne kadar yayınlanan deklarasyonlardan farklı olarak “Siyasi ve Güvenlik İşleri”, “Ekonomik ve Sosyal İşler”, “Kültür Bilim, Eğitim ve Bilgi”, “Türk İşbirliği Kuruluşları” ve “Organizasyon Konuları” olmak üzere beş konu başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu deklarasyonda Türk Konseyi, Türk Akademisi, Yunus Emre Enstitüsü ve TÜRKSOY tarafından gerçekleştirilen uluslararası organizasyonların önemi üzerinde durulmuş ve bu tip organizasyonların takdirle karşılandığı deklare edilmiştir.¹³ Aynı deklarasyonda üye ülkelerin ekonomi ve sosyal ilişkiler temelinde diğer devletlerle kurdukları ilişkiler de ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. TÜRKPA'nın on birinci genel kurulu Kırgız Cumhuriyeti'nin Çolpan-Ata şehrinde düzenlenmiştir. Bu sebeple toplantı sonrası yayınlanan deklarasyon Çolpan-Ata Bildirgesi olarak adlandırılmıştır. Bu toplantı Türk dünyası ve bölge açısından oldukça önemlidir. Zira bu toplantıya gözlemci statüsüyle Macaristan Ulusal Meclisi, misafir sıfatıyla da Türkmenistan Meclisi ve Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi katılım sağlamıştır. Yapılan genel kurul toplantısı bir önceki toplantıda olduğu gibi ulusal, bölgesel ve küresel konulara yönelik yaklaşımlarını net bir şekilde ortaya koymuştur. TÜRKPA'nın son genel kurul toplantısı 28 Nisan 2023 tarihinde Türkiye'nin ev

¹³ Bu kurumlardan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), SSCB dağıldıktan sonra, 1993 yılında, Türkiye'nin bölgeye olan yönelimini somutlaştıran bir organizasyon olarak ön plana çıkmaktadır (Özkan, 2022: 68). Ayrıca çalışmada bahsi geçen bu kurumların faaliyetleri yumuşak güç kapsamında da ele alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Nalçinkaya, 2022: 91).

sahipliğinde Ankara’da gerçekleştirilmiştir.¹⁴ Yapılan son genel kurul toplantısı (On İkinci Genel Kurul Toplantısı) ilkleri barındırması açısından önemlidir. Zira bu genel kurul toplantısına gözlemci statüsüyle bir önceki toplantıya katılan Macaristan Ulusal Meclisi’nin yanı sıra Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhuriyet Meclisi de dahil olmuştur. Özellikle Güney Kafkasya’da barışın ve istikrarın tesisi için atılması gereken adımlara ilişkin yapılan açıklamalar önem arz etmiştir (turk-pa.org/declaration, 2023).

Nitekim Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi’nin oluşumu, kurumsal yapısı, bölgesel ve küresel boyuttaki dış politik yaklaşımı bir bütün olarak değerlendirildiğinde; üye devletler arasındaki politik, ekonomik ve kültürel alan başta olmak üzere çeşitli alanlarda ilişkiler geliştirilmesinin önemi üzerinde durarak bu alanlarda gerekli yakınlaşmayı sağlamak için adımlar attığı; ulusal, bölgesel ve küresel düzeyde terörizmle mücadeleye dikkat çekerek barış ve istikrardan yana bir yol haritası belirlediği müşahede edilmiştir.

3. ÜYE ÜLKELERİN PARLAMENTER SİSTEM GÖRÜNÜMLERİ

1990’lı yıllarla birlikte büyük bir değişim yaşayan dünya, pek çok anayasayla bu dönemde tanışmıştır. Özellikle SSCB’nin dağılması ile birlikte bünyesinde barındırdığı toplulukların bağımsızlığını ilan ederek devlet statüsüne kavuşması beraberinde kendi anayasalarını hazırlamalarını getirmiştir.¹⁵ Dolayısıyla bağımsızlığını ilan ederek ortaya çıkan devletler; toplumsal yapılarından hukuki yapılarına, doğal kaynaklarından ekonomiye kadar geniş bir yelpazede tüm konu başlıklarını incelemeye başlamışlardır (Ergül ve Abdullayev, 1998: 221). Nitekim çalışmamız kapsamında SSCB ile birlikte bağımsızlığını ilan eden on beş devlet içerisinde TÜRKPA’yı kuran Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan’ın parlamento yapıları ele alınacaktır. Zira Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi ilgili ülke parlamentolarının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Türk dili konuşan bu ülkeler ayrı birer müstakil devlet olması hasebiyle parlamento yapıları açısından birbirinden farklıdır. Bu bölümde üye ülkelerin parlamenter sistem görünümü, ulusal delegasyonları, incelenecektir.

Azerbaycan’ın yasama organı olan Azerbaycan Milli Meclisi, Azerbaycan Anayasası’nın 7. ve 81. maddesi uyarınca yasama yetkisini kullanan ve 125 milletvekilinden oluşan bir yapıya sahiptir. Milletvekilleri temsili seçim sistemi ile eşit, doğrudan ve gizli oy kullanılarak beş yıllığına seçilmektedir. Milli Meclis’in son seçimleri ise 9 Şubat 2020 tarihinde yapılmıştır (Rehimli, 2020: 370-371). Anayasanın 7. madde III (1) fıkrası “*Yasama hâkimiyeti Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisince kullanılır*” hükmüne yer vermiştir. Aynı şekilde anayasanın 81. maddesi yasama hâkimiyetinin kullanımına ilişkin “*Azerbaycan Cumhuriyetinde yasama hâkimiyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi tarafından kullanılır*” şeklinde kayıt altına alınmıştır¹⁶ (Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, 1995). Bu bilgiler çerçevesinde TÜRKPA’nın kurucu üyeleri arasında bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi (Azerbaycan Ulusal Delegasyonu), asamble içerisinde biri başkan olmak üzere milletvekillerinden oluşan dokuz kişilik delegasyonla temsil edilmektedir (turk-pa.org/az, 2023).

¹⁴ Ankara’da gerçekleştirilen Genel Kurul Toplantısı’nda TÜRKPA dönem başkanlığı, Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Meclisi’nden Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne (TBMM) geçmiştir (tbmm.gov.tr, 2023a). Yapılacak olan bir sonraki 13. TÜRKPA Genel Kurulu’nun 2024 yılında Azerbaycan’da yapılması kararlaştırılmıştır (tbmm.gov.tr, 2023b).

¹⁵ SSCB’nin dağılması aynı zamanda bölgesel çatışmaları barındıran pek çok meseleyi gün yüzüne çıkarmıştır. Özellikle Türkiye’nin Kafkasya ve Orta Asya’daki Müslüman Türk topluluklarına duyduğu sempati Moskova’nın tekrar bölgeyi tekeline alma arzusuna karşılık dengede tutulmaya çalışılmıştır (Hale, 2021: 249).

¹⁶ Ayrıca anayasanın 95. maddesinde ise meclisin görev ve yetkileri Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi’nin Çözdüğü Meseleler başlığı altında sıralanmıştır. İlgili maddeler için bkz. <https://www.meclis.gov.az/news-az.php?id=3&lang=az>

TÜRKPA'nın kurucu üyelerinden birisi olan Kazakistan'ın parlamento yapısına bakıldığında Kazakistan Anayasası'nın 49. maddesi ile 62. maddesi dahil olan bölümünde parlamentoya ilişkin bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Anayasanın 49. maddesi "*Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu, yasama yetkisini kullanan Cumhuriyetin en yüksek temsil organıdır*" hükmüne yer vermiştir. Yine aynı şekilde Anayasanın 62. Maddesi de "*Parlamento, Kazakistan Cumhuriyeti kanunları, Parlamento kararları ve Senato ve Meclis kararları şeklinde Cumhuriyet topraklarında bağlayıcı olan yasama işlemlerini kabul eder*" hükmüne yer vererek parlamentonun görev çerçevesini çizmiştir. Kazakistan Parlamentosu'nun nasıl bir görünüme sahip olduğuna bakacak olursak, anayasanın 50. maddesi parlamentonun Senato ve Meclis olmak üzere ikili bir görünüme sahip olduğunu kayıt altına almıştır. Aynı anayasa maddesinin üçüncü fıkrasına göre "*Meclis, Anayasa Kanununun belirlediği usule göre seçilen yüz yedi milletvekilinden oluşur*".¹⁷ Beşinci fıkra ise Senato milletvekillerinin görev süresinin altı yıl, Meclis milletvekillerinin görev süresini ise beş yıl olarak tayin etmiştir (akorda.kz, 1995). Bu bilgiler çerçevesinde Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu 98 sandalyelik Meclis ile 50 sandalyelik Senato'dan oluşmaktadır. Kazak parlamentosu, biri başkan olmak üzere her iki kamaradan toplam on kişilik delegasyonla asamblede temsil edilmektedir (turk-pa.org/kz, 2023).

Asambelenin bir diğer üyesi olan Kırgızistan'ın parlamento yapısına bakıldığında 5 Mayıs 1993'te kabul edilen Kırgız Cumhuriyeti Anayasası uyarınca, Şubat 1995'te Kırgız Cumhuriyeti'nin ilk dönem Jogorku Keneş'i için seçimlerin yapıldığı görülmektedir. Kuruluşunda iki kamaralı bir yapıya sahip olan parlamento, 2003 yılındaki anayasal reformla 2005 yılında tek kamaralı bir yapıya sahip olacağı belirlenmiştir (kenesh.kg, 2016). Kırgız Cumhuriyeti Anayasası'nın 1. maddesi "*Cumhurbaşkanı ve Jogorku Keneş, Kırgız Cumhuriyeti halkı adına konuşma hakkına sahiptir*" hükmüne yer vermektedir. Ayrıca Kırgız Cumhuriyeti Anayasası 76. maddesi Kırgız Cumhuriyeti'nin yasama yetkisi başlığı altında Kırgız Cumhuriyet Parlamentosunun, kendi yetkileri dahilinde yasama ve kontrol işlevlerinin kullanan en yüksek temsil organı olduğunu belirtmektedir. Yine aynı madde altında Jogorku Keneş'in doksan milletvekilinden oluşan bir parlamento olduğu ve beş yıllık dönem için milletvekillerinin seçildiği hüküm altına alınmıştır (gov.kg, 2023). Sonuç itibarıyla Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Keneşi,¹⁸ biri başkan olmak üzere milletvekillerinden oluşan dokuz kişilik delegasyonla asamblede temsil edilmektedir (turk-pa.org/kg, 2023).

Son olarak TÜRKPA'nın kurucu dört üyesinden biri olan Türkiye Cumhuriyeti'nin yasama yetkisine ilişkin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 7. maddesi "*Yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisindedir. Bu yetki devredilemez*" hükmünü içermektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin parlamento yapısına Anayasa'nın üçüncü kısım birinci bölümü 75. maddesinde genel oyla seçilen altı yüz milletvekilinden oluştuğu ifadesine yer vermektedir. Anayasanın 77. maddesi ise TBMM seçimlerinin Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile birlikte beş yılda bir yapılacağını içermektedir. Yine aynı şekilde Anayasa'nın 87. Maddesi TBMM'nin görev ve yetkilerini şu şekilde tespit etmiştir: "*Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri, kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak; bütçe ve kesinhesap kanun tekliflerini görüşmek ve kabul etmek; para basılmasına ve savaş ilânına karar vermek; milletlerarası anlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının beşte üç çoğunluğunun kararı ile genel ve özel af ilânına karar vermek ve Anayasanın diğer maddelerinde öngörülen yetkileri kullanmak ve görevleri yerine getirmektir*" (anayasa.gov, 1982).

¹⁷ Seçilen bu milletvekillerinden 9 tanesi Halk Meclisi tarafından seçilmektedir (akorda.kz, 1995).

¹⁸ 20 Ekim 2022 tarihinde Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Keneş tarafından kabul edilen; Keneş'in yetkileri, faaliyet alanları ve ilkeleri başta olmak üzere pek çok konuyu muhteva eden *Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Keneş Yönetmeliği* için bkz. <http://www.kenesh.kg/ru/article/show/9705/reglament-zhogorku-kenesha-kirgizskoy-respubliki>

Netice itibariyle Türkiye Büyük Millet Meclisi de diğer üç üye devlet gibi biri başkan olmak üzere toplamda dokuz kişilik delegasyonla temsil edilmektedir (turk-pa.org/tr, 2023).

SONUÇ

SSCB'nin dağıldığı 1991 yılına kadar aynı dine ve dile sahip soydaş toplulukların bir araya gelmesi ve bütünleşme sağlayamaması, taraflar açısından caydırıcılık teşkil etmemiştir. Zira SSCB'nin dağılmasına müteakip Türkiye, bağımsızlığını ilan eden ve müstakil bir devlet haline gelen Türki Cumhuriyetlere kayıtsız kalmamış ve bu devletleri zaman kaybetmeden tanımıştır. Dahası derhal bu ülkelerde elçilikler açmıştır. Sonrasında ise kurmuş olduğu TİKA ve TÜRKSOY gibi uluslararası organizasyonlarla bölge halklarıyla bir araya gelme ve bütünleşme gayreti sergilemiştir. Türkiye bu adımları atarken diplomasiyi iyi işletmiş ve ilişkilerin geliştirilmesi için büyük çaba harcamıştır. Dolayısıyla gelişen bölgesel ilişkiler dış politika aracı olarak diplomasinin etkin ve etkili kullanımıyla mümkün olmuştur.

Bu minvalde çalışmamız kapsamında ele alınan ve diplomasi türleri içerisinde önemli bir yere sahip olan parlamenter diplomasinin işlevsel hale getirilmesi bölge ülkeleri ve Türkiye açısından müspet karşılanmıştır. Buna bağlı olarak 2009 yılında ihdas edilen Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) bölgesel bütünleşme açısından önemli bir adım mahiyetinde olmuştur. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın kurucu üye devlet olarak tesis ettikleri TÜRKPA, öncesinde Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi olarak anılırken; sonrasında isim değişikliğine giderek Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi ismini almıştır.

Nitekim parlamenter diplomasiyi etkin bir şekilde işleterek bölgesel bütünleşme yolunda adım atan bu dört üye ülkeye ek olarak Türkmenistan ve Özbekistan parlamentolarının misafir statüsünde toplantılara iştirak etmesi gelecek açısından ümit vericidir. Zira farklı organizasyonlarda bir arada olan ve birlikte hareket eden bu ülkelerin de parlamentoları ile birlikte asambleye dahil olması bölgesel bütünleşme açısından önemli olacaktır. Sonuç olarak parlamenter diplomasiyi işleten ve büyük bir ciddiyetle genel kurulunu toplayarak bölge ve küre barışına katkı sağlama arzusuyla hareket eden TÜRKPA, soydaş üye ülkelerle özlenen ve umut edilen bir konseptle ortak bir zeminde daha fazla paylaşım sağlayacak ve bölgesel bütünleşmeye katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

- akorda.kz. (1995), “Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası”, İnternet Adresi: https://www.akorda.kz/en/official_documents/constitution, Erişim Tarihi: 13.05.2023.
- anayasa.gov. (1982), “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, İnternet Adresi: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>, Erişim Tarihi: 13.05.2023.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası. (1995), “Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası”, İnternet Adresi: <https://www.meclis.gov.az/news-az.php?id=3&lang=az>, Erişim Tarihi: 13.05.2023.
- DEDEOĞLU, Beril (2015), Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan, Bölgesel Bütünleşme, Kuramlar - Yaklaşımlar - Modeller. YeniYüzyıl Yayınları, İstanbul.
- ERDOĞAN, Hakan (2014), “Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesinin (TÜRKPA) Uluslararası Hukuki Kişiliği”, Yasama Dergisi (27): 5-30.
- ERGÜL, Ozan ve Abdullayev, Cavid (1998), “Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1(4): 221-278.

- gov.kg. (2023), “Kırgız Cumhuriyeti Anayasası”, İnternet Adresi: <https://www.gov.kg/ky/p/constitution>, Erişim Tarihi: 11.05.2023.
- HALE, William (2021), 1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası, Çev.: N. Uslu, Serbest Akademi, Ankara.
- ipu.org. (2023), “About the IPU – Members”, İnternet Adresi: <https://www.ipu.org/about-ipu/members>, Erişim Tarihi: 25.05.2023.
- kenesh.kg. (2016), [www.kenesh.kg. 05 10, 2023 tarihinde Kırgız Parlamentosu Tarihi: http://www.kenesh.kg/ru/article/show/38/istoriya-kirgizskogo-parlamenta](http://www.kenesh.kg/ru/article/show/38/istoriya-kirgizskogo-parlamenta) adresinden alındı
- MACHLUP, Fritz (1978), A History of Thought on Economic Integration, Mac Millan Press, London.
- NALÇINKAYA, Öznur (2022), Algı Yönetiminde Yumuşak Güç, Adalet Yayınevi, Ankara.
- ÖZDAL, Barış ve KARACA, Kutay (2020), Diplomasi Tarihi I, 4. Baskı, Dora Basım-Yayın Dağıtım, Bursa.
- ÖZKAN, Ahmet (2022), Dış Politika ve Güvenlik Ekseninde Erdoğan Türkiye'si ve Putin Rusya'sı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- PURTAŞ, Fırat (2013), “Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi”, Gazi Akademik Bakış, 7(3): 1-14.
- REHİMLİ, Recep (2020), “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Yönetimi Yapısı ve Siyasal Sistemi”, Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 3(1): 364-384.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk (2017), Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, DER Yayınları, İstanbul
- tbmm.gov.tr (2023a), “TÜRKPA Dönem Başkanlığı Türkiye'ye Geçti”, İnternet Adresi: www.tbmm.gov.tr, Erişim Tarihi: 16.05.2023.
- tbmm.gov.tr (2023b), “TÜRKPA Ankara Deklarasyonu Kabul Edildi”, İnternet Adresi: <https://www.tbmm.gov.tr/Haber/Detay?Id=705da86a-ae6e-4071-b516-0187c8bb1d11>.
- TUNCER, Hüner (1982), “Eski ve Yeni Diplomasi (Doktora Tez Özeti)”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 37(1): 251-257.
- turk-pa.org (2023), “TÜRKPA Hakkında”. İnternet Adresi: <https://turk-pa.org/about>, Erişim Tarihi: 06.05.2023.
- turk-pa.org/az (2023), “Azerbaycan Ulusal Delegasyonu”, İnternet Adresi: <https://turk-pa.org/delegation/az>, Erişim Tarihi: 06.05.2023.
- turk-pa.org/declaration (2023), “Deklarasyonlar”, İnternet Adresi: <https://turk-pa.org/declaration/all>, Erişim Tarihi: 05.05.2023.
- turk-pa.org/kg. (2023), “Kırgızistan Ulusal Delegasyonu”, İnternet Adresi: <https://turk-pa.org/delegation/kg>, Erişim Tarihi: 06.05.2023.
- turk-pa.org/kz. (2023), “Kazakistan Ulusal Delegasyonu”. İnternet Adresi: <https://turk-pa.org/delegation/kz>, Erişim Tarihi: 06.05.2023.
- turk-pa.org/tr (2023), “Türkiye Ulusal Delegasyonu”, İnternet Adresi: <https://turk-pa.org/delegation/tr>, Erişim Tarihi: 06.05.2023
- TÜRKPA (2008), *Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi İstanbul Anlaşması*. Anlaşma, İstanbul.